

Univerzita J.E. Purkyně v Ústí nad Labem

Pedagogická fakulta - katedra bohemistiky a slavistiky

**OKRAJ A STŘED V JAZYCE A
V LITERATUŘE**

Sborník z mezinárodní konference

Ústí nad Labem
2003

Recenzovaly:

Doc. PhDr. Nadežda Kvitková, CSc. (jazykovědná část)

Prof. PhDr. Svatava Urbanová, CSc. (literárněvědná část)

Redakce: Prof. PhDr. Marie Čechová, DrSc., Prof. PhDr. Dobrava Moldanová, CSc.
(vědecká redaktorka), PaedDr. Zora Milerová

Zpracování sazby: Ing. Jitka Moldanová

Tisk: BTI Centrum s.r.o., Teplice

© UJEP v Ústí nad Labem 2003

ISBN 80-7044-479-7

JAROMÍR KRŠKO

Úloha stredu a okraja societ pri tvorbe prezývok

Človek po narodení dostáva mená, ktoré ho často sprevádzajú po celý život. Rodné meno vyberajú rodičia, krstné meno sa najčastejšie dedí po otcovej línii. Okrem oficiálnych mien, ktoré necharakterizujú svojho nositeľa, má však každý z nás aj niekoľko ďalších neoficiálnych mien, ktoré označujeme ako prezývky.

V príspevku sa budeme zaoberať vymedzením pojmu prezývka a vzťahmi v rámci societ, ktoré výraznou mierou ovplyvňujú formu a výber prezývky jednotlivca. Prezývka, ako sekundárne pomenovanie, vzniká v procese socializácie jednotlivca, t. j. v jeho postupnom včleňovaní do rôznych spoločností. V onomastickej terminológii sa na označenie prezývky jednotlivca i kolektívu používa termín prezývkové vlastné meno, ktoré je v Základnej sústave a terminológii slovanskej onomastiky (Svoboda, 1973) definované ako „doplňkové, neúřední vlastní jméno, které většinou charakterizuje osoby, místa nebo věci a vztahuje se k povolání, vlastnostem, původu atd. nositele jména; může, ale nemusí obsahovat pozitivní nebo negativní hodnocení.“ (Svoboda, 1973, s. 118). Zo sociolingvistického hľadiska charakterizuje prezývku V. Patráš ako „lexikálnu jednotku s výraznou motivačno-nominačnou, identifikačno-charakterizačnou a psychosociálno-komunikačnou úlohou“ (Patráš, 1997, s. 98). Ďalšou dôležitou charakteristikou prezývky je jej časová a priestorová uzavretosť. Časová uzavretosť znamená, že prezývka, ako funkčné proprium, existuje len počas existencie society, v ktorej sa komunikačne využíva, priestorová uzavretosť znamená, že prezývka je uzavretá a známa len v určitej societe – školskej triede, partii kamarátov, rodine a pod.¹ Týmito vlastnosťami je prezývka (antroponymum) totožná so sociálnym toponymom (k tomu pozri napr. Krško, 1998(a), 1998(b)). Socioonomastický pohľad na takúto skupinu proprií nám preto umožňuje vysloviť názor, že ak hovoríme v toponymii o sociálnych toponymách, prezývku jednotlivca by sme mohli označiť aj termínom sociálne antroponymum.

Socializácia jednotlivca zohráva v procese vzniku prezývky veľmi dôležitú úlohu. Prvou sociálnou skupinou, s ktorou sa stretávame po narodení, je rodina. Tu vznikajú prvé prezývky – najmä s pozitívnou hodnotovou orientáciou. Pozitívna hodnota vyplýva z ústredného postavenia dieťaťa v rodine a z kladných emočných vzťahov k nemu.

Na presné vymedzenie pozície nositeľa prezývky musíme vyjsť zo základných sociologických termínov, ktorými sú sociálna skupina a sociálna štruktúra. Sociálna skupina patrí medzi základné a najpoužívanejšie sociologické termíny. Je to určitý počet osôb, ktoré sú spojené vzájomným pôsobením uskutočňujúcim sa podľa zaužívaných vzorov a pravidiel. Sociálna skupina sa vyznačuje tromi základnými znakmi: 1. sociálnou

interakciou; 2. pocitom príslušnosti ku skupine a stotožňovaním sa s ňou; 3. skupinovou identitou, keď členovia alebo nečlenovia skupiny vnímajú jej ostatných členov práve prostredníctvom skupiny. Ďalšími znakmi sociálnej skupiny sú spoločné ciele, spoločné činnosti, skupinové hodnoty, normy, vzory správania a vnútorná štruktúra. Skupinová (vnútorná) štruktúra sa vymedzuje ako „sieť vzájomne prepojených, normatívne riadených sociálnych vzťahov v spoločnosti“ (Košta, 1993, s. 46).

Miesto jednotlivca v rámci sociálnej štruktúry je vymedzené jeho statusom a rolou. Status získava jednotlivec po vstupe do skupiny. Status získavame napr. absolvovaním školy – určitý stupeň vzdelania nám vymedzí status v povolani – z neho vyplýva ďalší druh statusu – socioekonomický status (mesačný príjem, služobné auto, samostatné miesto na parkovanie, sekretárka a pod.). Iný status má človek v rodine (iný voči svojim rodičom, iný voči deťom², iný status má v partii kamarátov. Rolu ako dynamický aspekt statusu vykonáva, hrá. Rola je súbor určitých povinností, obmedzení, predpísaného správania, ale aj súbor privilégií.³ Človek sa od narodenia učí hrať roly, v ktorých sa postupne ocitá – človek sa socializuje. Porušenie noriem rolového správania vedie k sankciám – tie môžu mať rôznu intenzitu – od napomenutia, výsmechu až po právne tresty.

Z kvalitatívneho hľadiska rozoznávame malé a veľké sociálne skupiny. Za malú pokladáme takú skupinu, v ktorej majú jej členovia medzi sebou osobné vzťahy (face to face relations). Kvantitatívne tento druh môžeme ohraničiť počtom 30 až 40 členov. Vo veľkých sociálnych skupinách nedochádza k osobným vzťahom a prebieha v nich priama aj nepriama (t. j. sprostredkovaná) komunikácia. K veľkým sociálnym skupinám radíme politické strany, armádu, národ a pod.

Z hľadiska tvorby a používania prezývok nás bude zaujímať malá sociálna skupina, za ktorú môžeme považovať napr. školskú triedu, študijnú skupinu na vysokej škole atď. Sociálna štruktúra malej sociálnej skupiny pozostáva z vodcu (vodcov), pomocníkov (satelitov), členov a tzv. outsiderov, ktorý sú v skupine izolovaní a vytlačení na perifériu. Sopóci a Búzik (1997) rozoznávajú inštrumentálneho (formálneho) vodcu, ktorý plní v skupine rolu organizátora na zabezpečenie úloh a cieľov skupiny. Tento typ vodcu vzniká v počiatkových štádiách formovania skupiny (napr. školskej triedy) – učiteľ priebežne vyhodnotí sociálne vzťahy v skupine a poverí jedného člena skupiny jej vedením. Druhý typ vodcu je expresívny (neformálny) vodca, úlohou ktorého je vytvárať v skupine pohodu a dobré vzťahy medzi členmi. Petrusek (1969) na základe sociometrických meraní identifikuje v skupine tri typy „sociometrického vůdce“: 1. najpopulárnejšiu (najoblúbenejšiu) osobu, 2. sociometrického vodcu, čiže osobu s najvyššou neformálnou autoritou, „ktorá má moc kontrolovať aktivitu skupiny“ (Petrusek, 1969, s. 210), 3. úlohového špecialistu, čiže situačného vodcu.

Prezývky v takejto modelovej sociálnej skupine vznikajú v dvoch smeroch – odstredivým smerom ich dávajú osoby so statusom satelitov, v menšom množstve členovia. Prezývky dostávajú členovia a outsideri. Ide o expresívne, hanlivé prezývky, ktoré „majiteľa“ zosmiešňujú a potvrdzujú jeho nižší spoločenský status – Lepidlo (bál sa, bol celý „polepený“), Šunky (tučný), Prostitútka (nosil úzke, obťahnuté tepláky), Salko (príťahovala chlapcov, lepili sa na ňu), Filozof (s ironickou intonáciou – veľa rozpráva),

Kuko (mal veľké oči), Matelko (veľké uši), Azurit (bol prehnane čistotný) atď. V odstredivom smere nedáva prezývku sociometrický vodca, výnimočne ju môže vytvoriť a udeliť situačný vodca (najčastejšie satelitovi - podľa situácie: Nešťastník - mal niekoľko nepresných zásahov pri streľbe, Markíza - predviedla rozcvičku ako v TV Markíza, Rudné bohatstvo - nezvládol písomku z rudného bohatstva). Prezývky v odstredivom smere sa vyznačujú vysokou expresivitou, pričom okraj society (pozícia outsiderov) je najexpresívnejšia.

Dostredivým smerom dávajú prezývky členovia a outsideri. V interakcii člen - vodca ide o prezývky odvodené od krstného mena, priezviska, prípadne od druhu športu, v ktorom dosahuje vodca úspechy. Tieto prezývky sú viac neutrálne (informatívne), prípadne sú pozitívne emocionálne (vyjadrujú obdiv) - Miroslav Šarkan > Šacho (šach - titul panovníka v Perzii, táto motivácia však nebola dominantná), Peter Mandzák > Peco (od Peťo), Jordan (hral basketbal, prirovnali ho k M. Jordanovi). V interakcii satelit - vodca ide o prezývky vyjadrujúce obdiv, čiastočne môžu byť expresívne: študent telesnej výchovy, ktorý sa venoval kulturistike mal prezývky Desto (podľa vysokozdvížneho vozíka DESTA), Kult'o⁴.

Outsideri nedávajú prezývky satelitom, ani vodcom, niekedy sa môžu ujať prezývky pre člena society (väčšinou motivované situáciou), musí ich však najprv akceptovať vodca. Expresívne prezývky (v negatívnom ponímaní) pre vodcov sa nevyskytujú, pretože v sociálnej interakcii majú vodcovia najviac pozitívnych výberov, t. j. sú prirodzene akceptovaní členmi kolektívu.

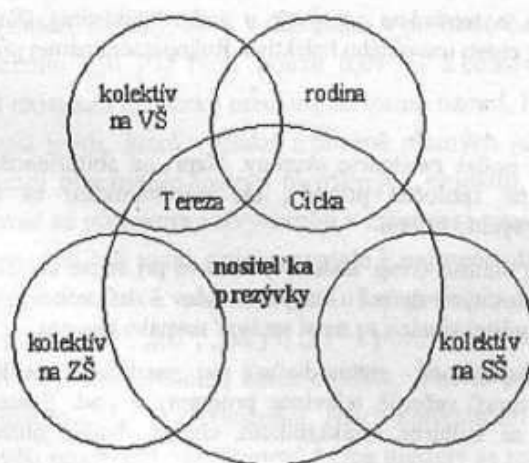
Zaujímavý jav zaznamenal poslucháč slovenského jazyka a literatúry Radovan Tričš pri výskume prezývok žiakov ZŠ na seminárnu prácu z onomastiky. Zistil, že dievčatá v 6. a 7. ročníku, vzhľadom na svoj skorší telesný vývoj dokážu obsadiť dominantné statusy a v tomto období sa mení štruktúra sociálnej skupiny. Dievčatá udávajú trend v prezývkach triedy. Vo 8. a 9. ročníku, kedy chlapci „dobehnú“ telesný vývin dievčat, preberajú statusy vodcov a satelitov a situácia sa mení.

Existencia sociálneho postavenia je, ako bolo spomínané v súvislosti s prezývkou, časovo obmedzená trvaním sociálnej skupiny - po skončení základnej školy sa kolektív triedy rozpadá, žiak sa stáva členom nového kolektívu na strednej škole a pod. Opäť začína proces socializácie a nachádzanie miesta v novom kolektíve. Prezývka jednotlivca sa môže preniesť aj do nového kolektívu - najmä ak ide o rovnaký druh motivácie (trvalý príznak) - napr. chlapec mal výrazný nos, preto dostal prezývku Pinoccio. Motivačný príznak bol rovnaký v kolektíve na základnej aj strednej škole. Prezývku môže preniesť do nového kolektívu ďalší člen predchádzajúcej skupiny. V takomto type prenosu prezývky však musí byť novým členom kolektívu známy motivačný príbeh prezývky a členovia ho musia akceptovať.

Status jednotlivca nie je stabilný - pozitívne interakcie môžu vzniknúť i zaniknúť, čiže jednotlivec sa môže pohybovať smerom od pozície vodcu až k outsiderovi. Podľa aktuálneho umiestnenia v societe dostáva expresívnejšie alebo menej expresívne prezývky.

Ďalším problémom v súvislosti s prezývkami jednotlivca je fakt, že človek má niekoľko statusov, pretože existuje v niekoľkých societach súčasne - je členom rodiny

(ako matka, sestra, dcéra a pod.), členom pracovného tímu, športového klubu, má svojich priateľov atď. Človek je preto nositeľom niekoľkých prezývok, ktoré sa funkčne uplatňujú v jednotlivých societach. Môžeme povedať, že z pohľadu prezývok ide o akúsi „viacdomosť“ jednotlivca. Spolužiačka v vysokej škole mala v priebehu štúdia niekoľko prezývok – prvá prezývka Lutra predstavovala skratku jej priezviska, ďalšou prezývkou (v diachronickom rade) bola Lutreska, z ktorej vznikla prezývka Treska. V treťom ročníku sa z poslednej prezývky vyvinula prezývka Terezka/Tereza (motiváciou bola slovná hračka z predchádzajúcej prezývky). Počas vývinu a ustáľovania ostatnej prezývky sa využívali aj predchádzajúce formy. Staršie podoby však prirodzene zanikli. Prezývka Terezka/Tereza sa používa doposiaľ v skupine bývalých spolužiakov z vysokej školy, prípadne pod týmto menom ju poznajú ľudia, ktorí prichádzajú do styku s členmi tejto skupiny⁵. Druhá prezývka, ktorú spomínaná osoba má, je Cicka. Túto prezývku jej dal jej manžel (bývalý spolužiak) – vraj podľa „mačacieho pohľadu“ a podľa raňajšieho vstávania. Prezývka Cicka funguje v rodinnom prostredí, čiastočne však prestupuje aj do skupiny bývalých spolužiakov z vysokej školy. Polyonymia prezývky je vyjadrená v schéme prekrývaním sociálneho okruhu rodiny a kolektívu z VŠ. Jej prezývky zo strednej, prípadne základnej školy (čo sa nám nepodarilo zistiť) sú viazané len na sociálne skupiny týchto bývalých kolektívov. Tento fakt môžeme schematicky vyjadriť takto:

Záverom možno zopakovať, že dôležitým faktorom, ktorý sa zúčastňuje na tvorbe prezývok je socializácia jednotlivca do kolektívu a status, ktorý v danom kolektíve jednotlivec má. Členovia society, ktorí obsadzujú statusy na okraji spoločenstva, dostávajú najčastejšie expresívne prezývky s negatívnou hodnotou a naopak, vodcovia societ, ktorých status je v strede skupiny dostávajú prezývky s pozitívnou hodnotou.

Príspevok vznikol v rámci grantu VEGA č. 1/7481/2000 Propriá v sociálnej komunikácii na rozhraní miléníí.

Literatura:

- Košta, Jozef: Úvod do sociológie. Bratislava, Ekonomická univerzita v Bratislave 1993, 1. vyd. 111 s. ISBN 80-225-0509-9
- Krško, Jaromír: Toponymický priestor v komunikácii malých sociálnych skupín. In: Slovenský národopis 46, 1998, č. 1, s. 80-101.
- Krško, Jaromír: Mikrosociálne toponymá. In: 13. Slovenská onomastická konferencia : Zborník referátov z 13. slovenskej onomastickej konferencie konanej v Modre-Piesku, 2.-4. 10. 1997. Bratislava : Filozofická fakulta UK v Bratislave; Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 1998, s. 115-119. ISBN 80-85586-11-8
- Krško, Jaromír: Sociálno-psychologické aspekty pomenovania. In: Vlastné mená v jazyku a spoločnosti. Zborník referátov zo 14. slovenskej onomastickej konferencie, Banská Bystrica 6.-8. 7. 2000. Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB v Banskej Bystrici 2000, s. 75-84. ISBN 80-8055-429-3
- Patráš, Vladimír: Sociolingvistické kontexty školských prezývok. In: Społeczne Zróznicowanie Współczesnej Polszczyzny. Pod redakcją Stanisława Kani. Materiały Konferencji NR 26. Szczecin : Uniwersytet Szczeciński 1997, s. 97-108.
- Petrusek, Miloslav: Sociometrie – teorie, metoda, techniky. 1. vyd. Praha, Nakladatelství Svoboda 1969. 262 s.
- Sopóci, Ján – Búzik, Bohumil: Základy sociológie. 2. vyd. Bratislava, SPN 1997, 124 s. ISBN 80-08-02636-7
- Svoboda, Jan a i.: Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky. In: Zpravodaj Místopisné komise ČSAV, roč. 14, 1973. 280 s.
- Trišč, Radovan: Tvorba a motivácia prezývok u žiakov základnej školy, prezývky ako odraz sociálnych vzťahov v rámci uzavretého kolektívu. Rukopis seminárnej práce. 8. rkp. s.

Poznámky:

- ¹ Prezývka „žije“ len počas existencie skupiny. Napr. na abiturientských večierkach ožívajú nielen spomienky na spoločné príhody, ale v komunikácii sa spomínajú aj prezývky jednotlivých aktérov týchto príhod.
- ² Zaujímavé vnímanie statusu (resp. statusov) nastáva pri strete sociálnych skupín – napr. pri návšteve rodičov s vlastnými deťmi u starých rodičov – deti vnímajú otca ako „dieťa“ svojich starých rodičov – v určitej situácii sa musí správať rovnako ako oni.
- ³ Roly sú vymedzené statusom – status dieťaťa mu „predpisuje“ poslúchať rodičov, pomáhať v domácnosti, nepozerať večerné televízne programy a pod. Status riaditeľa podniku mu predpisuje správať sa kultúrne k zákazníkom, chodiť vhodne oblečený, byť diplomatický vo vyjadrovaní...
- ⁴ Tento študent mal aj prezývky *Romulus* (podľa herca, ktorý hral jedného zo zakladateľov Ríma v rovnomennom filme), *Haney* (podľa svetoznámeho kulturistu). Tieto prezývky (vyjadrujúce obdiv) však dostal od členov sociálnej skupiny, nie satelitov.
- ⁵ K omylu, že dotyčná majiteľka prezývky sa volá Tereza dochádza preto, že prezývka je totožná s oficiálnym krstným menom.